

Grundloven

Danmarks Riges Grundlov med kommentarer

(§78)

Borgerne har ret til uden forudgående tilladelse at danne foreninger i ethvert lovligt øjemed.

Stk. 2. Foreninger, der virker ved eller søger at nå deres mål ved vold, anstiftelse af vold eller lignende strafbar påvirkning af anderledes tænkende, bliver at opløse ved dom.

Stk. 3. Ingen forening kan opløses ved en regeringsforanstaltning. Dog kan en forening foreløbig forbydes, men der skal da straks anlægges sag imod den til dens opløsning.

Stk. 4. Sager om opløsning af politiske foreninger skal uden særlig tilladelse kunne indbringes for rigets øverste domstol.

Stk. 5. Opløsningens retsvirkninger fastsættes nærmere ved lov.

1. Foreningsfrihed
2. Foreningers stiftelse
3. Foreningers virke
4. Kompetence og procedure ved foreningers opløsning
5. Betingelser for opløsning af foreninger
6. Den faktiske konstatering af et ulovligt formål
7. Medlemskab af foreninger
 - 7.1. Ret til at være medlem af en forening
 - 7.2. Ret til ikke at være medlem af en forening

1. Foreningsfrihed

Et af de karakteristiske træk ved det danske samfund er dets gennemorganiserede karakter.

Foreninger spiller en væsentlig rolle for den enkelte borgers samvær med andre og varetagelse af sine interesser i forhold til bl.a. offentlige myndigheder. Foreninger spiller ligeledes en afgørende rolle for den almindelige styring af erhvervs- og samfundslivet. Grl. § 78 beskytter den enkelte borgers ret til at danne og indmelde sig i foreninger og foreningers ret til at virke uden indblanding fra statsmagten. Bestemmelsens hovedsigte er således at beskytte foreninger mod statslig indblanding. Den beskytter derimod ikke foreninger mod indblanding fra private, og heller ikke den enkelte borgers ret til at stå uden for en forening.

Foreningsfriheden hører også til de klassiske grundrettigheder på internationalt niveau. Der kan navnlig være grund til at fremhæve EMRK art.11 om forenings- og forsamlingsfrihed. Konventionen er gennemført i dansk ret ved lov nr. 285 af 29.4.1992. På linje med grundloven beskytter konventionens art.11 først og fremmest den enkelte borgers adgang til at stifte foreninger uden indblanding fra statsmagten, men den beskytter tillige (i et vist omfang) borgerne mod, at private søger at lægge hindringer for dannelse af eller indmeldelse i foreninger. Den beskytter efter Menneskerettighedsdomstolens praksis ligeledes den enkelte mod at blive tvunget ind i en forening.

Grl. § 78 indeholder ikke nogen definition af en forening. En sådan definition findes heller ikke i anden lovgivning, da der ikke er gennemført generel foreningslovgivning i dansk ret. Foreningsretten er således i det væsentlige baseret på en række uskrevne retsgrundsastninger, der er skabt gennem retspraksis. En forening er en juridisk person med selvstændig retsevne. Foreningen er således i retlig henseende adskilt fra de fysiske personer, der er medlemmer af den. For at der skal være tale om en forening, kræves »et varigere samvirke af en kreds af personer med et nærmere bestemt fælles formål«, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 140. Samvirket må have en vis organisering og fasthed. Det volder i almindelighed ikke vanskeligheder at afgøre, om en sammenslutning af personer udgør en forening. En forening vil normalt have et sæt skrevne vedtægter eller et tilsvarende skriftligt regelgrundlag. Det er dog ikke nogen betingelse for at stifte en forening, at der er et skrevent retsgrundlag. I retspraksis stilles der forholdsvis beskedne krav til at anse et samvirke af personer for en forening, jf. Ole Hasselbalch 2001 s. 9ff og 44ff.

Foreningsbegrebet har en fleksibel karakter, dvs. det varierer efter retsområdets karakter. En sammenslutning af personer kan således udgøre en forening i en sammenhæng, men ikke i en anden sammenhæng, jf. Ole Hasselbalch 2001 s. 5f. De fleste domme, der tager stilling til kravene til en forening, drejer sig om processuel partsevne, jf. f.eks. UfR 2000 1575 H om en forening, der ikke kunne optræde som sagsøger, da den i det væsentlige havde det formål at omgå retsplejelovens regler om sagsomkostninger ved førelse af en retssag og UfR 1996 984 0 om en motorcykelklub under Hells Angels, der ikke havde processuel partsevne til at anlægge injuriesag. En manglende processuel partsevne udelukker ikke i sig selv, at en sammenslutning vil blive anset for en forening i grundlovens forstand, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 141. Hvis en sammenslutning ikke anses som en forening i grundlovens forstand, nyder den ikke beskyttelse efter § 78. Sammenslutningen kan derimod nyde beskyttelse efter andre bestemmelser i grundloven, først og fremmest § 79 om forsamlingsfrihed.

Grl. § 78 beskytter enhver form for forening. Det er uden betydning, om foreningen har et mere alment eller snævert økonomisk formål. Bestemmelsen har dog det hovedsigte at sikre borgerne adgang til at danne foreninger med henblik på at kunne drøfte og øve indflydelse på almene offentlige anliggender. Der kan derfor være forskel på de begrænsninger, som grl. § 78 sætter i forhold til statsmagten med hensyn til henholdsvis almene og erhvervsdrivende foreninger, jf. Poul Andersen 1954 s. 688.

I EMRK art.11, stk.1, er retten til at danne en fagforening anført som en kvalificeret form for foreningsfrihed. Fagforeningsfriheden nyder ligeledes en særlig beskyttelse ifølge ILO's konventioner 87 og 98 om fagforeningsfrihed og retten til at føre kollektive overenskomstforhandlinger, jf. nærmere om disse konventioner hos Henrik Karl Nielsen og Lars Adam Rehof 1998 s. 121f. Grl. § 78 fremhæver ikke tilsvarende fagforeningsfriheden som en særlig kvalificeret form for foreningsfrihed. Den fremhæver heller ikke andre foreningstyper, men i teorien fremhæves navnlig politiske partier og religiøse foreninger som særligt beskyttede foreningstyper som følge af grl. § 31 om forholdstalsvalg til Folketinget og § 67 om religionsfrihed.

2. Foreningers stiftelse

Grl. § 78 sikrer først og fremmest borgerne en fri adgang til at stifte foreninger. Adgangen til at stifte foreninger gælder ikke blot for enkeltpersoner, men på tilsvarende måde for juridiske personer, f.eks. aktieselskaber. Foreninger har således også en grundlovssikret ret til selv at stifte foreninger, f.eks. har faglige organisationer ret til at stifte hovedorganisationer (paraplyorganisationer).

Bestemmelsen beskytter mod enhver form for indskrænkning af adgangen til at stifte foreninger. Beskyttelsen gælder i forhold til såvel Folketinget som forvaltningen. Folketinget kan

hverken forbyde dannelsen af foreninger i almindelighed eller foreninger på bestemte områder. Lovgivningen kan f.eks. ikke forbyde dannelse af nye faglige organisationer inden for fag, hvor der allerede findes organisationer, jf. Max Sørensen 1973 s. 385. Folketinget kan derimod som hovedregel gøre bestemte foreningsformål ulovlige, jf. nærmere herom afsnit 5.

Bestemmelsen beskytter ligeledes imod forudgående censur i forbindelse med en konkret stiftelse af en forening. Hverken Folketinget eller forvaltningen kan stille krav om, at foreninger forudgående skal godkendes af en offentlig myndighed. Det gælder formentlig, selvom en forudgående godkendelse alene har det mere begrænsede formål at fastslå, om den har et lovligt formål, jf. herved forudsætningsvis grl. § 78, stk. 1. Det er således i første omgang op til stifterne at afgøre, om foreningen har et lovligt formål eller ej. Hvis det offentlige vurderer, at foreningen har et ulovligt formål, kan den søges opløst ved enten lov eller dom, jf. nærmere herom afsnit 5 og 6. Der kan muligvis også nedlægges foreløbigt forbud mod stiftelsen af en forening, hvis der foreligger en konkret begrundet mistanke om et ulovligt formål, jf. Max Sørensen 1973 s. 389.

Adgangen til frit at danne foreninger gælder ifølge grl. § 78, stk. 1, for alle borgere. Bestemmelsen må som nævnt antages at finde anvendelse på enhver juridisk eller fysisk person, da den ikke indeholder udtrykkelige begrænsninger i den personkreds, der frit kan danne foreninger. I teorien diskuteres det dog, om der gør sig visse begrænsninger gældende. Det har først og fremmest været diskuteret, om grl. § 78 finder anvendelse på udlændinge, hvilket formentlig må antages at være tilfældet, også for udlændinge, der kun er på et midlertidigt ophold i Danmark, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 147f. Det må dog under alle omstændigheder forudsættes, at den pågældende person har ophold eller bopæl i Danmark. Grl. § 85 åbner udtrykkeligt for at undtage forsvarsmagten fra beskyttelsen efter bl.a. grl. § 78. Forsvarsministeren havde tidligere adgang til under ekstraordinære forhold at forbyde personer i det militære forsvar at deltage i politiske foreninger, men denne adgang er ikke medtaget i den gældende militærlov (lov nr. 530 af 24.6.2005).

Det er muligt, at andre særlige omstændigheder kan begrunde indskrænkninger i retten til at danne foreninger, selv om det ikke udtrykkeligt fremgår af § 78 eller andre bestemmelser i grundloven. Navnlig særlige institutionelle eller disciplinære afhængighedsforhold kan måske begrunde indskrænkninger i foreningsfriheden. Der kan således muligvis fastsættes begrænsninger i adgangen til at danne foreninger for personer, der er frihedsberøvede henholdsvis inden for og uden for strafferetsplejen. Tilsvarende er det muligt, at såvel forældre som skolemyndigheder kan indskrænke børns frie adgang til at danne foreninger. Der er dog ikke enighed i teorien om disse særligt begrundede indskrænkninger, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 148 med yderligere henvisninger.

3. Foreningers virke

Grl. § 78, stk. 1, giver umiddelbart alene borgerne adgang til frit at stifte foreninger. Det følger imidlertid forudsætningsvis af bestemmelsen, at den tillige må beskytte mod visse former for statslig indblanding i foreningers virke, da den frie adgang til at danne foreninger ellers kan gøres illusorisk.

Det er ikke uforeneligt med grl. § 78, stk. 1, at stille krav om, at foreninger skal anmeldes til et register. Et sådant krav gælder med hensyn til en række forskellige foreningstyper, f.eks. erhvervsdrivende foreninger med begrænset ansvar, jf. erhvervsvirksomhedslovens § 8 (Ibkg. nr. 11 af 9.1.2002). Ifølge § 9 er registreringen en betingelse for at kunne erhverve rettigheder og pligter. Det er heller ikke uforeneligt med bestemmelsen, at der fastsættes en række lovregler om foreningers organisatoriske rammer, herunder tegningsregler og regnskabskrav. Det gælder også med hensyn til politiske partier, der indtager en særlig position på grund af deres betydning for det

demokratiske systems virke. Det strider således ikke mod grl. § 78, at der ved lov er fastsat regler om offentliggørelse af politiske partiers regnskaber, herunder krav om offentliggørelse af tilskudsyderens navn og adresse, hvis tilskuddet overstiger 20.000 kr. i det pågældende regnskabsår, jf. § 3 i lov nr. 404 af 13.6.1990 om private bidrag til politiske partier og offentliggørelse af politiske partiers regnskaber med senere ændringer.

Loven kan ligeledes fastsætte regler om foreningers ledelsesmæssige forhold, herunder regler om medlemsindflydelse. Sådanne regler er ganske almindelige i selskabslovgivningen, jf. f.eks. aktieselskabslovens §§ 49f og 178f. Det følger muligvis af beskyttelsen efter grl. § 78, at sådanne regler ikke må lægge for væsentlige bånd på foreningens handlefrihed, jf. Poul Andersen 1954 s. 681. Folketinget har dog formentlig en ret vidtgående adgang til at fastsætte regler med sigte på at udbrede demokratiske principper i foreninger, herunder regler om indflydelse for medlemmerne.

En forening kan normalt uden særlig godkendelse straks udøve sin virksomhed, f.eks. afholde møder for medlemmerne eller udbyde kurser for interesserede. En forudgående godkendelse af en forenings virksomhed kan i praksis meget nemt få karakter af en godkendelse af selve foreningen.

Foreninger skal overholde lovgivningens almindelige krav i forbindelse med deres drift og må derfor tale de samme indskrænkninger som alle andre. jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 141. En forening må således f.eks. opfylde de almindelige krav til at få en byggetilladelse, før et byggeprojekt iværksættes, eller til at modtage økonomisk støtte til en bestemt undervisningsvirksomhed, jf. f.eks. UfR 1997 38 0 om en kommunes berettigede afslag på at give motorcykelklubben Bandidos (der ifølge de fremlagte vedtægter var en forening) lokaletilskud efter folkeoplysningsloven.

Det følger heraf, at en forenings virksomhed i praksis kan være betinget af en forudgående tilladelse fra det offentlige. Det vil være tilfældet, når den pågældende virksomhed, f.eks. en særlig forurenende virksomhed, ønskes drevet af en forening. En sådan virksomhed har ikke lempeligere vilkår, blot fordi den drives af en forening.

Det diskuteres i teorien, om der kan stilles særlige krav til en virksomhed hvis den drives af en forening. En virksomhed kan tage sig meget forskelligt ud afhængig af, om den drives af en forening eller en enkeltperson. På linje hermed antager flere forfattere, at der kan stilles særlige krav til bl.a. en tilladelse til en virksomhed, hvis den drives af en forening, jf. Peter Germer 2001 s. 294 og Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 141 og 146, men anderledes Max Sørensen 1973 s. 386. De særlige krav til en forening kan være et udslag af, at der generelt stilles særlige krav til juridiske personer sammenlignet med fysiske personer. Det er således næppe i strid med grl. § 78, at foreninger og andre juridiske personer - modsat privatpersoner - ifølge sommerhuslovens § 8, stk. 1 (lov nr. 920 af 22.12.1989 med senere ændringer) ikke må erhverve fast ejendom uden miljøministerens forudgående tilladelse, medmindre ejendommen alene skal anvendes til helårsbeboelse eller i erhvervsøjemed. De særlige krav kan imidlertid også rette sig mod bestemte typer foreninger. Sådanne særkrav kan bl.a. være begrundet i, at foreningens ledelse kan træffe økonomiske dispositioner af vidtrækkende betydning for medlemmerne. Det er således næppe i strid med grl. § 78, at godkendelsen af investerings- og specialforeninger afhænger af, at medlemmerne af dens direktion og bestyrelse skønnes at have fyldestgørende erfaring til at udfylde hvervet (Ibkg. nr. 768 af 19.7.2005 § 7, stk. 1, nr. 3).

Lovgivningen kan stille krav om, at en vis virksomhed alene må foregå i foreningsregi, dvs. ikke drives af privatpersoner. Denne lovgivning indebærer ikke indskrænkninger i adgangen til at danne foreninger, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3s. 141.

Grl. § 78 sikrer alene foreninger en ret til at virke uden statslig indblanding. Bestemmelsen sikrer ikke tillige organisationer bestemte rettigheder, uanset sådanne vidererækkende rettigheder kan være en betingelse for foreningens praktiske virke, jf. Max Sørensen 1973 s. 385f.

Det følger f.eks. ikke af foreningsfriheden, at faglige organisationer har en ret til at fremme deres og medlemmernes interesser gennem strejke. Folketinget kan fastsætte generelle grænser for strejkerettens udøvelse og kan gribe ind i (forbyde) strejke i konkrete sammenhænge. En beskyttelse mod indgreb i adgangen til at anvende strejke følger til gengæld i et vist omfang af Internationale regler, jf. især ILO's konventioner 87 og 98 om foreningsfrihed og retten til at føre kollektive aftaleforhandlinger. EMRK art. 11 går formentlig også videre end grundloven, da fagforeninger skal have reel mulighed for at varetage deres medlemmers interesser. Konfliktretten er et af de legitime midler i den sammenhæng, men er dog ikke nogen selvstændig beskyttet ret efter art. 11, jf. hertil Peer Lorenzen m.fl. 2004 s. 502ff og fra Menneskerettighedsdomstolens praksis bl.a. afvisningsafgørelse af 27.6.2002 (Federation of offshore workers' trade unions).

Foreningsfriheden giver heller ikke foreninger et krav på ligebehandling. Det offentlige kan give nogle organisationer fordele sammenlignet med andre. Det strider f.eks. ikke mod grl. § 78, at tjenestemænds forhandlingsret skal udøves gennem bestemte organisationer, dvs. de centralorganisationer som finansministeren har indgået en hovedaftale med, jf. tjenestemandsløvens § 49, stk. 1. Det er heller ikke grundlovsstridigt, at det kun er nogle hovedorganisationer på arbejdsgiver- og lønmodtagerside, der har indstillingsret vedrørende faglige dommere i Arbejdsretten, jf. lov nr. 183 af 12.3.1997 om Arbejdsretten § 3. Sådant sagligt begrundet forskelsbehandling kan heller ikke antages at stride mod de menneskeretlige forpligtelser, jf. bl.a. Menneskerettighedsdomstolens dom af 22.10.1975 (National Union of Belgian Police).

Bestemmelsen i grl. § 78 beskytter ikke foreninger mod en fjendtlig adfærd fra andre private. En fagforening er f.eks. ikke i medfør af grl. § 78 beskyttet mod organisationsfjendtlig aktivitet fra arbejdsgivere. En sådan beskyttelse vil derimod i en vis udstrækning følge af andre regler, for fagforeningers vedkommende navnlig af funktionærlovens § 10 om funktionæres organisations- og forhandlingsret og af de kollektive overenskomsters forbud mod »organisationsfjendtlig adfærd«, jf. Per Jacobsen 1994 s. 23f. EMRK art. 11 beskytter ligeledes i et vist omfang mod, at private arbejdsgivere lægger hindringer i vejen for lønmodtageres faglige organisering, jf. Menneskerettighedsdomstolens dom af 2.7.2002 (Wilson).

4. Kompetence og procedure ved foreningers opløsning

Det er et centralt led i beskyttelsen af foreningsfriheden, at statsmagten ikke uden videre kan opløse en forening. En ret til ucensureret at stifte foreninger er ikke meget værd, hvis det offentlige efterfølgende blot kan opløse foreningen.

Det følger af grl. § 78, stk. 3, at en forening aldrig kan opløses administrativt. En forening kan foreløbigt forbydes administrativt, men der skal i givet fald straks anlægges sag imod den til dens opløsning. En forening skal således i alle tilfælde opløses gennem en lov eller en dom.

Det er en almindelig teoretisk antagelse, at Folketinget selv kan vedtage at opløse en specifik forening, jf. Henrik Zahle 2003 s. 143f. Der er vist nok kun et eksempel på opløsning af en forening ved lov. Det drejer sig om lov nr. 349 af 22.8.1941 om forbud mod kommunistiske foreninger og mod kommunistisk virksomhed. Det fulgte af lovens § 1, at »alle kommunistiske Foreninger og Sammenslutninger forbydes, og de bestående kommunistiske Foreninger og Sammenslutninger vil straks være at opløse«. Det blev efterfølgende fastslået ved UfR 1942 698 H, at de kommunistiske foreninger og sammenslutningers eksistens ophørte ved lovens ikrafttræden, så

en selvstændig retssag var uforholden.

Det kan diskuteres, om opløsning af en forening ved lov stemmer helt godt overens med grl. § 3, sådan som den er blevet fortolket i UfR 1999 841 H i Tvind-sagen. Der knytter sig nogle af de samme retssikkerhedsmæssige betænkeligheder til benyttelsen af lovgivning ved tvangsopløsning af en forening som ved fratagelse af offentlige tilskud.

En forening kan uden tvivl søges opløst ved dom. Ifølge retsplejelovens § 684, stk. 1, nr. 2, behandles retssager, hvor det offentlige påstår foreninger opløst, efter strafferetsplejens regler. En sag skal anlægges ved den ret, hvor foreningen eller bestyrelsen har sit sæde, jf. retsplejelovens § 701, stk. 1. En retssag om opløsning af et politisk parti kan uden særlig tilladelse indbringes for Højesteret, jf. grl. § 78, stk. 4, og retsplejelovens § 966, stk. 5. Anklagemyndigheden træffer afgørelse om eventuel retssag ud fra en konkret bedømmelse. Herved kan anklagemyndigheden bl.a. lægge vægt på det praktiske behov for opløsning af foreningen, herunder om det er muligt at imødegå den ulovlige aktivitet på anden måde, f.eks. gennem en straffesag. I de tilfælde, hvor der er tale om en forening med et voldeligt formål, har anklagemyndigheden formentlig i medfør af grl. § 78, stk. 2, pligt til at anlægge sag til opløsning af foreningen. Rigsadvokaten har i sin »rockerredegyrelse« fra 1998 anfægtet, at der er tale om en pligt, og yderligere anført, at grl. § 78, stk. 2, muligvis alene omfatter voldelige foreninger, der har et politisk eller andet bredere samfundsmæssigt sigte med voldsudøvelsen, men se kritisk hertil Gorm Toftegaard Nielsen 1999 s. 67 ff og Henrik Zahle 2003 s. 143.

Der kan som nævnt administrativt nedlægges et foreløbigt forbud mod foreningen, jf. grl. § 78, stk. 3. Det foreløbige forbud nedlægges som udgangspunkt af justitsministeren, jf. UfR 1874 479 H. Der er dog intet til hinder for, at justitsministeren bemyndiger en anden myndighed til at nedlægge foreløbigt forbud, jf. UfR 1924 514 H, hvor det blev nedlagt af Politidirektøren i København. Det administrative forbud skal straks følges op af en retssag, jf. grl. § 78, stk. 3. Retssagen kan formentlig i disse tilfælde behandles efter retsplejelovens regler i kapitel 57 om (judicielt) forbud, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 142.

For visse foreninger er der fastsat en særlig procedure for opløsning ved lov. Det gælder således i vidt omfang foreninger med et erhvervsmæssigt formål. Opløsning af erhvervsdrivende foreninger med et begrænset ansvar følger således reglerne i kapitel 6 i erhvervsvirksomhedsloven (Ibkg. nr. 11 af 9.1.2002). I disse tilfælde indgiver Erhvervs- og Selskabsstyrelsen begæring til skifteretten om tvangsopløsning af virksomheden (foreningen).

Det er ikke alene det offentlige (anklagemyndigheden), som kan anlægge retssag om en forenings opløsning. Enhver person med den fornødne retlige interesse kan anlægge retssag til en forenings opløsning. Private kan navnlig have en retlig interesse i at få en forening opløst, hvis den ikke overholder sine egne love. Foreningens egne vedtægter vil ofte angive de formål, foreningen skal varetage. I nogle tilfælde indeholder de også regler om opløsning, f.eks. når foreningsformålet er nået. Det er som hovedregel generalforsamlingen, der træffer beslutning om opløsning. Hvis generalforsamlingen ikke opløser foreningen, kan der imidlertid blive tale om at opløse den ved dom, f.eks. efter påstand fra et medlem af foreningen. Private søgsmål om foreningers opløsning følger den borgerlige retsplejens regler. Retssagen anlægges som hovedregel ved den ret, hvor foreningen har sit sæde, jf. Retsplejelovens §238, stk. 1.

Ifølge grl. § 78, stk. 5, fastsættes opløsningens retsvirkninger ved lov. Folketinget har imidlertid ikke vedtaget nogen generel lovgivning om retsvirkningerne af en foreningsopløsning. Ved opløsning af en forening ophører den efter de almindelige foreningsretlige regler med at eksistere som selvstændig juridisk person. Foreningens ledende organer kan ikke træffe beslutninger, og medlemmernes pligter og rettigheder efter foreningens regler ophører med at

eksistere. Ifølge straffelovens § 75, stk. 5, er der adgang til at konfiskere en opløst forenings formue, arkiver o. lign. Den, der fortsætter med at deltage i en forening, selvom den foreløbigt er forbudt eller endeligt opløst, kan straffes med bøde eller fængsel i indtil 2 år, jf. straffelovens § 132a. Opløsning af en forening indebærer ikke, at medlemmerne forbydes at mødes på et mere uformelt grundlag. Medlemmerne kan ligeledes stifte en ny forening med et andet formål end det, der ligger til grund for opløsningen af den tidligere forening.

5. Betingelser for opløsning af foreninger

Det fremgår forudsætningsvis af grl. § 78, stk. 1, at foreningsfriheden alene gælder foreninger med et lovligt formål. Det offentlige kan ikke stille krav om, at en forenings stiftelse betinges af en forudgående prøvelse af dens lovlighed. En ulovlig foreningsaktivitet kan imidlertid imødegås på en række andre måder.

Der kan for det første blive tale om at anvende de traditionelle retsmidler. Foreninger er i den henseende stillet på samme måde som privatpersoner. Der kan f.eks. blive tale om at pålægge foreningen og/eller dens medlemmer straf, hvis der er tale om et strafbart forhold. Der kan imidlertid også blive tale om at opløse foreningen. Det fremgår udtrykkeligt af bestemmelsen i grl. § 78, stk. 2, at en forening med et voldeligt formål skal opløses ved dom, men adgangen til at opløse foreninger indskrænker sig ikke til foreninger med et voldeligt formål, jf. grl. § 78, stk. 1, forudsætningsvis. Det fremgår dog ikke af grundloven, hvilke andre formål der kan anses for ulovlige og dermed udgøre det fornødne grundlag for en tvangsopløsning af en forening. Det er overladt til den almindelige lovgivning.

Det er meget ualmindeligt, at lovgivningen direkte gør et bestemt foreningsformål ulovligt. Der er vist nok ikke eksempler herpå i den gældende lovgivning, men som et ældre eksempel kan nævnes lov nr. 123 af 28.4.1934 om forbud mod visse sammenslutninger. Lovens § 1 forbød sammenslutninger og korps, som havde til hensigt ved ulovlig magtanvendelse at øve indflydelse på politiske eller offentlige anliggender.

Lovgivningen indeholder som nævnt i afsnit 3 en række forskellige krav til erhvervsvirksomheder, herunder erhvervsdrivende foreninger. Denne lovgivning giver normalt det offentlige (skifteretten) en udtrykkelig adgang til at opløse en forening, hvis den ikke overholder de fastsatte regler, jf. f.eks. erhvervsvirksomhedslovens § 21 (Ibkg. nr. 11 af 9.1.2002) om bl.a. manglende regnskabsaflæggelse. I enkelte tilfælde giver lovgivningen reelt det offentlige ganske vidtrækkende beføjelser med hensyn til tvangsopløsning af foreninger. Finanstilsynet kan således tilbagekalde en investerings- og specialforenings godkendelse, hvis den bl.a. ikke længere opfylder betingelsen om direktionens eller bestyrelsens fyldestgørende erfaring, jf. lovens § 81 (Ibkg. 768 af 19.7.2005). En tilbagekaldelse af en godkendelse medfører uden videre, at foreningens virke er ulovligt, og at den skal opløses, jf. Lovens § 82.

Selvom grl. § 78 ikke indeholder udtrykkelige grænser for Folketingets fastlæggelse af ulovlige foreningsformål, må der dog antages at være visse grænser. I modsat fald mister beskyttelsen sin betydning i praksis. Det er fast antaget i teorien, at Folketinget ikke kan forbyde (bestemte) politiske partier, medmindre de har et voldeligt formål, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s.146f, dog er Alf Ross 1980 bd. 2 s. 746f mere tvivlende. Den særlige beskyttelse af politiske partier baseres på partiernes særlige rolle for det demokratiske system, som grundloven bygger på, jf. navnlig grl. § 31 om forholdstalsvalg til Folketinget. De politiske partier er fundamentale for den måde såvel valg til Folketinget som kommunalbestyrelser foregår på. Loven fra 1941 om kommunistiske foreninger, der bl.a. forbød og opløste Danmarks kommunistiske Parti, blev ikke tilsidesat som grundlovsstridig, men den har formentlig kunnet begrundes i nødretlige synspunkter, jf. Henning Koch 1996 s. 112f. Samtlige Folketingets partier har i 1988 afvist et forslag fra Fælles

Kurs om at forbyde nazistisk virksomhed, jf. FT 1987-88 1. saml. till. A sp. 4439f og F sp. 9025 f. Tilsvarende antager teorien, at religiøse foreninger nyder en særlig beskyttelse, jf. Peter Germer 2001 s.295f og Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 146. Denne opfattelse baseres på den særlige beskyttelse, religionsfriheden nyder i kraft af grl.§67.

I nyere teori er der peget på, at grl. § 78 må indeholde begrænsninger for lovgivningsmagten af samme karakter, som dem der gælder i medfør af EMRK art. 11, jf. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 147. Ifølge konventionens art. 11, stk. 2, må der ikke gøres andre indskrænkninger i foreningsfriheden end sådanne, »som er foreskrevet ved lov og er nødvendige i et demokratisk samfund af hensyn til den nationale sikkerhed eller den offentlige tryghed, for at forebygge uro eller forbrydelse, for at beskytte sundheden eller sædeligheden eller for at beskytte andres rettigheder og frihed (...)«. Det grundlæggende krav om, at indskrænkningen skal være nødvendig i et demokratisk samfund, indebærer, at der skal være tale om en saglig og proportional foranstaltning, jf. herved også UfR 1999 1798 H om anvendelse af grl. § 79 i forbindelse med et lovforbud mod ophold i bestemte ejendomme (»rockerloven«).

En forening kan opløses, selvom dens formål ikke udtrykkeligt er forbudt ved lov, eller loven direkte hjemler en tvangsopløsning. Grl. § 78 giver en selvstændig hjemmel for domstolene til at opløse en forening med ulovligt formål. Det gælder udtrykkeligt for voldelige foreninger i medfør af grl. § 78, stk. 2, men gælder tillige for andre foreninger med ulovligt formål, jf. grl. § 78, stk. 1 og 3, forudsætningsvis.

Der er to eksempler fra trykt retspraksis på opløsning af foreninger i henhold til grl. § 78, jf. UfR 1874 479 LHS om Den Internationale Arbejderforening for Danmark (voldelig kuldkastelse af den bestående statsforfatning) og UfR 1924 514 H om den selskabelige forening Nekkab (homoseksuelle aktiviteter). Der er så vidt vides ikke eksempler fra utrykt retspraksis på opløsning af foreninger efter grundlovens regler.

Det ulovlige foreningsformål kan i disse tilfælde følge af, at den pågældende aktivitet i almindelighed er forbudt, f.eks. i medfør af straffeloven. Det er dog ikke nogen betingelse for at opløse en forening på grund af dens ulovlige formål, at der er tale om overtrædelse af et strafsanktioneret forbud. En faglig forening, der har det (delvise) formål at iværksætte overenskomststridige strejker, vil i princippet også være en forening med et ulovligt formål, jf. Alf Ross 1980 bd. 2 s. 749. En forenings formål kan være ulovligt, selvom den pågældende aktivitet alene er udtrykkeligt forbudt for enkeltpersoner. Straffelovens § 191 giver f.eks. alene mulighed for at straffe enkeltpersoner for handel med euforiserende stoffer. Der er imidlertid ingen tvivl om, at det vil være et ulovligt foreningsformål at handle med euforiserende stoffer.

En forenings formål kan ifølge teorien være ulovligt, selvom den pågældende aktivitet ikke er forbudt ved lov. Foreningens formål kan stride mod almindelige retsgrundsætninger. Teorien henviser bl.a. til, at kompetencen til at opløse foreninger er henlagt til domstolene, og at opløsning af foreninger derfor må kunne hvile på de retskilder, som domstolene gør brug af, herunder almindelige retsgrundsætninger, jf. Max Sørensen 1973 s. 388 og Alf Ross 1980 bd. 2 s. 749. Den teoretiske opfattelse har støtte i den nu forældede UfR 1924 514 H, hvor den selskabelige forening Nekkab blev opløst som følge af de homoseksuelle aktiviteter, der foregik i foreningens regi. Dommen opløste foreningen på trods af, at de pågældende aktiviteter ikke var i strid med en lovgivning, heller ikke for enkeltpersoners vedkommende. Denne retstilstand er blevet kritiseret i nyere teori af Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 145f, der anfører, at det bør kræves, at det ulovlige formål skal fremgå af en forskrift i en lov eller udstedt i medfør af en lov.

Ved vurderingen af, om en forening skal opløses, må det formentlig altid indgå, om der er andre muligheder for at skride ind over for den ulovlige aktivitet. I praksis vil det formentlig

navnlig spille en rolle, om den ulovlige aktivitet kan imødegås ved, at foreningen og/eller medlemmerne straffes for den ulovlige foreningsaktivitet, jf. Poul Andersen 1954 s. 684f. I de fleste tilfælde må straf antages at være en tilstrækkelig reaktion over for ulovlige aktiviteter i en forening. Opløsning af en forening er et meget indgribende skridt, og det vil som regel være uproportionalt, sml. UfR 1997 606 V om tilbagekaldelse af en alkoholbevilling som følge af en straffedom for voldsudøvelse. Det vil som altovervejende hovedregel ikke være tilstrækkeligt til at opløse en forening, at den ved enkeltstående lejligheder har gjort sig skyld i ulovlige aktiviteter, f.eks. at en erhvervsdrivende forening har overtrådt momsloven i en række tilfælde, eller en almen forening har udkænket spiritus til personer under 18 år i forbindelse med festlige arrangementer. I sådanne tilfælde må muligheden for at straffe foreningen og/eller dens medlemmer være en tilstrækkelig sanktion. Hvornår straf vil være en tilstrækkelig sanktion, må dog til en vis grad afhænge af de konkrete omstændigheder, herunder om forseelserne har en mere eller mindre alvorlig karakter, og om de er udtryk for tilfældige eller mere planmæssige aktiviteter fra foreningens side.

6. Den faktiske konstatering af et ulovligt formål

En forening er en selvstændig juridisk person der - retligt set - er adskilt fra sine medlemmer. Det følger heraf, at det er foreningen som sådan - modsat dens medlemmer som enkeltpersoner - der skal have et ulovligt formål. Det er ikke samvirket mellem en række fysiske personer, men foreningen som retlig konstruktion, der opløses. Det er dermed heller ikke uden videre nok til at opløse en forening, at dens medlemmer hver især begår ulovligheder.

I de tilfælde, hvor en bestemt type forening udtrykkeligt er forbudt ved lov, vil loven kunne indeholde nærmere regler om det ulovlige formål. Lov nr. 123 af 28.4.1934 om forbud mod visse sammenslutninger forbød sammenslutninger og korps, som havde til hensigt ved ulovlig magtanvendelse at øve indflydelse på politiske eller offentlige anliggender. Det var udtrykkeligt angivet i loven, at den ulovlige hensigt skulle anses for tilkendegivet ved, at sammenslutningen ved udrustning med våben eller ved militærlignende organisation gjordes egnet til magtanvendelse.

I andre tilfælde afhænger det af en helhedsvurdering, om en forening har et ulovligt formål. Det vil formentlig være tilstrækkeligt til at opløse en forening, at der blot er tale om et delvist ulovligt formål. Det kan f.eks. være, at foreningen skal danne rammen om medlemmets almindelige selskabelige samvær, men at den har det ulovlige biformål at skaffe medlemmerne billige hælervarer.

Foreningens formål vil normalt fremgå af dens vedtægter eller tilsvarende skriftligt grundlag for foreningens virke. Det afgørende er dog ikke, hvilket formål foreningen formelt har, men dens faktiske formål, jf. Henrik Zahle 2003 bet. 3 s. 144. Det reelle formål spillede på linje hermed den afgørende rolle i de to hidtil eneste domme om opløsning af foreninger efter grl. § 78, jf. UfR 1874 479 LHS og UfR 1924 514 H. Hvis et eventuelt ulovligt formål direkte fremgår af vedtægterne, vil det dog være et indicium for, at foreningen har et ulovligt formål. Omvendt kan man ikke slutte noget sikkert af, at foreningens vedtægter ikke indeholder noget ulovligt formål, da et eventuelt ulovligt formål normalt må antages at være sløret i vedtægter og andet skriftligt grundlag for foreningens virke.

Det er ikke afgørende for opløsning af en forening, om den har et ulovligt formål i snæver forstand. Det afgørende er, om dens virksomhed i bredere forstand har en ulovlig karakter. Der er enighed i teorien om, at man kan opløse en forening, der har et lovligt formål, men benytter sig af ulovlige midler til at opnå formålet, jf. f.eks. Henrik Zahle 2003 bd. 3 s. 144f.

Det er i alle tilfælde et krav for at opløse en forening, at de ulovlige aktiviteter er forbundet med foreningens virksomhed, og ikke blot kan tilskrives dens enkelte medlem. Denne sondring

mellem foreningen som selvstændig juridisk person og de enkelte medlemmer kan give anledning til bevismæssige problemer i nogle tilfælde. Det er typisk let at få klarhed over, om f.eks. momssvindler relaterer sig til foreningen eller medlemmets egne forhold, mens det er langt vanskeligere at fastslå, om f.eks. volds- og narkotikavirksomhed har forbindelse med foreningen eller står for medlemmets egen regning.

Straffedomme over foreningens medlemmer er ikke i sig selv nok til at konstatere, at der foregår en ulovlig aktivitet i foreningens regi. Sådanne domme viser først og fremmest, at nogle af foreningens medlemmer begår kriminalitet. Denne kriminelle aktivitet behøver ikke at være forbundet med foreningens virksomhed. En omfattende række straffedomme for flere af foreningens medlemmer kan dog muligvis være et blandt flere momenter ved vurderingen af, om der foregår ulovlige aktiviteter i foreningens regi.

7. Medlemskab af foreninger

7.1. Ret til at være medlem af en forening

Det fremgår ikke udtrykkeligt af grl. § 78, om den beskytter personers adgang til frit at melde sig ind i foreninger. Det må imidlertid være en naturlig følge af retten til frit at danne foreninger. Folketinget kan derfor ikke forbyde bestemte grupper af personer at være medlem af bestemte foreninger. F.eks. kan tjenestemænd inden for det offentlige ikke forbydes at melde sig ind i fagforeninger, der også har andre lønmodtagergrupper som medlemmer. Bestemmelsen beskytter derimod ikke den enkelte borger mod, at foreninger selv fastsætter nærmere regler for, hvilke personer der kan optages som medlemmer. Der er ikke noget forfatningsretligt krav på at blive optaget i en (bestemt) organisation.

Forholdet mellem organisation og medlem er reguleret af (uskrevne) foreningsretlige regler. Ifølge de foreningsretlige regler er det som hovedregel op til foreningen at fastsætte de nærmere kriterier for optagelse af medlemmer. En forening kan lovligt beslutte ikke at optage nye medlemmer eller optage medlemmer efter meget restriktive kriterier. Det følger dog af retspraksis, at der i nogle tilfælde er et retskrav på optagelse i en forening. Det drejer sig først og fremmest om de tilfælde, hvor en person kan have en væsentlig økonomisk eller faglig interesse i medlemskab af en forening. Det er bl.a. tilfældet for erhvervsdrivendes optagelse i branche- og arbejdsgiverorganisationer og for lønmodtageres optagelse i faglige organisationer, jf. f.eks. UfR 1986 737 SH. Retkravet på optagelse i en forening indebærer samtidig en beskyttelse mod eksklusion af foreningen, jf. f.eks. UfR 1977 531 H. Et eventuelt retskrav på optagelse i en forening betyder ikke, at det er forbudt for foreningen at stille visse optagelseskrav. Sådanne optagelseskrav skal imidlertid i medfør af de foreningsretlige regler være sagligt begrundet. For en fagforenings vedkommende kan der f.eks. være tale om at stille krav om en bestemt uddannelse eller udøvelse af et bestemt erhverv som betingelse for optagelse i foreningen, jf. nærmere herom hos Ole Hasselbalch 2001 s. 88ff og Bo Kristiansen 1994 s. 87f.

Grl. § 78 beskytter ikke personer mod at blive udsat for et pres fra andre personer mod at melde sig ind i en bestemt forening. F.eks. beskytter grl. § 78 ikke lønmodtagere mod repressalier fra arbejdsgivere ved indmeldelse i faglige organisationer. En sådan beskyttelse følger derimod i et vist omfang af arbejdsretlige regler, herunder Ibkg. nr. 443 af 13. juni 1990 om beskyttelse mod afskedigelse på grund af foreningsforhold samt kollektive overenskomster, jf. nærmere Per Jacobsen 1994 s. 23f. EMRK art. 11 forpligter i et vist omfang staterne til at beskytte den enkelte lønmodtager mod indblanding fra arbejdsgiveren i forbindelse med organisering, jf. Menneskerettighedsdomstolens dom af 2.7.2002 (Wilson).

7.2. Ret til ikke at være medlem af en forening

Grl. § 78 giver alene borgerne en ret til frit at danne og være medlem af en forening. Den giver ikke (tillige) borgerne ret til at nægte at være medlem af en (bestemt) forening, jf. UfR1986 898 H. At

grl. § 78 ikke beskytter borgerne mod foreningstvang, har en vis støtte i forarbejderne til den revision, der fandt sted i 1953. Der blev i Forfatningskommissionen a.g 1946 stillet forslag om et forbud mod diskrimination som følge af bl.a. organisationsmæssigt tilhørsforhold, men det vandt ikke tilslutning. Højesteret har tillagt dette forhold betydelig vægt i sin fortolkning af grundloven, jf. Erik Riis' kommentar til UfR 1986 898 H i UfR 1987 B s. 53f. Folketinget er således ikke afskåret fra at stille krav om, at bestemte grupper af befolkningen skal være medlemmer af en bestemt forening. Det er f.eks. ikke grundlovsstridigt, at retsplejelovens § 143 stiller krav om, at en udøvende advokat skal være medlem af Advokatsamfundet. Grundlovsbestemmelsen afskærer heller ikke private fra at indgå aftaler, der i praksis indebærer en foreningstvang.

EMRK art. 11 beskytter efter ordlyden og forarbejderne hertil heller ikke den negative foreningsfrihed. Menneskerettighedsdomstolen har imidlertid i stigende grad indfortolket en negativ foreningsfrihed i bestemmelsen, jf. herved dom af 30.6.1993 (Sigurjonsson). Domstolen henviste til støtte herfor til den retsudvikling, der har fundet sted i medlemsstaternes lovgivning, herunder at langt hovedparten af medlemslandenes forfatninger beskytter retten til såvel medlemskab som ikkemedlemskab af en (bestemt) forening. Dommen er fulgt op af bl.a. dom af 29.4.1999 (Cassagnou) og dom af 11.1.2006 (Sørensen og Rasmussen). Som det fremgår af sidstnævnte dom, beskytter den negative foreningsfrihed ikke kun mod statslig foreningstvang, men staten er også i et vist omfang forpligtet til at beskytte private mod foreningstvang fra andre private.

Spørgsmålet om foreningstvang har løbende givet anledning til diskussion i forbindelse med brugen af eksklusiv- og fortrinsklausuler på arbejdsmarkedet. En eksklusiv- og fortrinsklausul giver den faglige organisations medlemmer eneret eller fortrinsret til arbejde hos de overenskomstforpligtede arbejdsgivere. Klausulerne pålægger ikke lønmodtagere at være medlemmer af en bestemt fagforening, men har indirekte denne virkning. Lønmodtagere, der står uden for den relevante fagforening, risikerer ikke at kunne få arbejde eller at blive afskediget. Klausulerne er lovlige efter de almindelige arbejds- og foreningsretlige regler, jf. Per Jacobsen 1994 s. 23f og Bo Kristiansen 1994 s. 30f. Eksklusiv- og fortrinsklausuler er dog ifølge retspraksis ulovlige på det offentlige arbejdsmarked. Forpligtelsen til at fortrinsbehandle organiserede lønmodtagere er i strid med den forvaltningsretlige lighedsgrundsætning, der bl.a. forbyder forskelsbehandling som følge af organisationsmæssigt tilhørsforhold, jf. f.eks. UfR 1978 626 H. I 1982 blev der gennemført en vis lovbeskyttelse mod afskedigelse som følge af manglende medlemskab af en (bestemt) fagforening. Loven blev gennemført som en konsekvens af en dom, som Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol afsagde den 13.8.1981 (British Rail). Ifølge dommen havde den engelske stat krænket sine pligter i medfør af EMRK art. 11 ved ikke at have ydet tre lønmodtagere ved British Rail tilstrækkelig retsbeskyttelse mod afskedigelse som følge af manglende medlemskab af fagforeningen. Det spillede ifølge dommens præmisser en rolle for resultatet, at de tre lønmodtagere var ansat, før der blev indgået en eksklusivaftale mellem arbejdsgiveren og fagforeningen (»bristende forudsætninger«).

Højesteret har i en række nyere domme antaget, at foreningsfrihedsloven er i overensstemmelse med art. 11, som den er fortolket i BritishRail og senere praksis, jf. UfR 1999 1316 H, 1999 1496 H og 2000 1728 H. Afgørelsen i UfR 1999 1496 H blev sammen med en anden sag indbragt for Menneskerettighedsdomstolen, der afgjorde sagerne under et ved dom af 11.1.2006 (Sørensen og Rasmussen).

Domstolen noterer, at begge klager blev orienteret om pligten til at være medlemmer af fagforeningen (SID) ved ansættelsen, og at de kunne have fået arbejde på en anden virksomhed uden eksklusivaftale. Alligevel mente Domstolen, at begge klager havde været udsat for foreningstvang. I det ene tilfælde med vægt på bl.a. den måde ansættelsen blev afbrudt på ved konstateringen af det manglende medlemskab. I det andet tilfælde med vægt på, at klageren med rette var bange for at blive afskediget ved udmeldelse og kunne have vanskeligt ved at finde job

andet steds, da eksklusivaftaler var forholdsvis almindelige inden for området. Den tvang, som de to klagere var udsat for, kunne ydermere ikke opvejes af den interesse, fagforeningen havde i at fremme sine interesser gennem eksklusivaftaler (den positive foreningsfrihed). Domstolen lagde bl.a. vægt på, at udviklingen i medlemslandenes retssystemer viste, at eksklusivaftaler ikke anses for et nødvendigt middel til at sikre en effektiv faglig foreningsfrihed. Den danske stat blev derfor dømt for ikke at have ydet de to klagere en tilstrækkelig beskyttelse mod den foreningstvang, de havde været udsat for.

I praksis indebærer dommen, at det eksisterende system med eksklusivaftaler ikke kan opretholdes. Det vil ikke være praktisk muligt på den ene side at tillade eksklusivaftaler og på den anden side beskytte den enkelte lønmodtager effektivt mod at blive tvunget ind i den overenskomstbærende fagforening.

Foreningstvang har også givet anledning til spørgsmål i forbindelse med de liberale erhverv. I en udredning fra et embedsmandsudvalg er det antaget, at eksklusivaftalerne inden for disse erhverv ikke strider mod de menneskeretlige forpligtelser, og at de tjener anerkendelsesværdige samfundsmæssige interesser, jf. betænkning 1419/2002 om eksklusivbestemmelser, s. 69ff. Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol har i flere domme fastslået, at beskyttelsen efter EMRK art. 11 alene gælder foreninger, der er uafhængige i forhold til det offentlige. Domstolen har således accepteret pligtmæssigt medlemskab af foreninger, som overvejende varetager offentlige interesser, herunder fastsættelse af etiske regler og kontrol med medlemmernes overholdelse heraf. Sådanne organer er ikke foreninger i EMRK art. 11's forstand, jf. dom af 23.6.1981 (Le Compte, Van Leuven og De Meyere). Varetager foreningen overvejende medlemmernes generelle erhvervsmæssige interesser kan der være tale om en forening og et pligtmæssigt medlemskab kan dermed udgøre en konventionsstridig foreningstvang, jf. dom af 30.6.1993 (Sigurjonsson). Se i øvrigt nærmere om praksis hos Peer Lorenzen m.fl. 2004 s. 490ff.

Litteratur

Paul Andersen: Dansk forvaltningsret, 4. udg., 1963.

Paul Andersen: Dansk Statsforfatningsret, 1954, s. 673f.

Peter Germer: Statsforfatningsret, 2. udg., 2001, s. 293f.

Ole Hasselbalch: Foreningsret, 3. udg., 2001.

Per Jacobsen: Eksklusiv- og fortrinsklausuler i kollektive arbejdsaftaler og deres retsvirkninger, UfR 1974 B s. 293f.

Per Jacobsen: Kollektiv arbejdsret, 5. udg., 1994, s. 9f.

Jørgen Albæk Jensen: De politiske partier og den materielle foreningsfrihed, Jur. 1996 s. If.

Henning Koch: Den materielle foreningsfrihed og besættelsen, Jur. 1996 s. 112f.

Jens Voldemar Krenchel og Søren Friis Hansen: Refleksioner over foreningsbegrebet, UfR 1997Bs.273f.

Bo Kristiansen: Fagforeningsret, 1994.

Bo Kristiansen: Foreningsformålets betydning for gyldigheden af fagforeningsafgørelser, UfR 1990 B s. 56f.

Jens Kristiansen: Den kollektive arbejdsret, 2004, s. 75f.

Peer Lorenzen, Lars Adam Rehof og Tyge Trier: Den europæiske Menneskeretskonvention med kommentarer, 2. udg., 2004, s. 483f.

Paul Meyer: Dansk foreningsret, 1950.

Gorm Toftegaard Nielsen: Grundlovens § 78 og foreningsforbud, UfR 1999 B s. 67f.

Henrik Karl Nielsen og Lars Adam Rehof: International arbejdsret, 1998.

Alf Ross: Dansk Statsforfatningsret bd. 2,3. udg. ved Ole Espersen, 1980, s. 730f.

Max Sørensen: Statsforfatningsret, 2. udg. ved Peter Germer, 1973, s. 382f.

Erik Werlauff: Negativ foreningsfrihed i grundretlig belysning, Jur. 1997 s. 362f.

Henrik Zahle: Dansk forfatningsret bd. 3,3. udg., 2001

Forarbejder

Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen 1848-1849 sp. 2625-2626 og 3225-3226. RT 1952-53 till. A sp. 3565, till. B sp. 371 og 379.